

УДК 342.7:349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.6>

ПОРУШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ (НА ПРИКЛАДІ КАХОВСЬКОЇ КАТАСТРОФИ)

Коритко Л.Я.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»,
ORCID: 0000-0002-3812-205X*

Кучера А.М.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0002-8201-577X*

Коритко Л.Я., Кучера А.М. Порухення екологічних прав людини в Україні в період воєнного стану (на прикладі Каховської катастрофи).

Стаття присвячена аналізу порушення екологічних прав людини в Україні в період воєнного стану з 24 лютого 2022 року (на прикладі підриву греблі Каховської ГЕС 6 червня 2023 року). До екологічних прав відносять права людини на безпечне екологічне середовище, тобто право на чисте довкілля, свіже повітря, незабруднену землю, доброякісну воду, якісні, безпечні і нешкідливі для здоров'я продукти харчування, незабруднені предмети побуту. В Україні екологічні права визнані і закріплені в Конституції 1996 року.

Зазначено, що після початку повномасштабного вторгнення екологічні небезпеки наростають, а шкода, нанесена Україні, стає набагато очевиднішою.

Досліджено, що 6 червня 2023 року, близько 02:50 год, в Україні сталася глобальна екологічна катастрофа – підрив греблі Каховської ГЕС. Каховське водосховище почало стрімко втрачати воду. Нижче за течією Дніпра почалися підтоплення населених пунктів, включаючи Херсон. Каховська катастрофа має всі ознаки екологічної катастрофи.

Доведено, що наслідки теракту виявилися гіршими, аніж прогнозувалося. Підрив греблі Каховської ГЕС спричинив серйозні екологічні наслідки, які до кінця ще не проявилися повною мірою. Порушено права на безпечне екологічне середовище, гарантовані Конституцією України та Принципи захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів, розроблені Комісією міжнародного права ООН в 2022 році.

Встановлено, що екологічні катастрофи такого масштабу зазвичай не можуть бути обмежені територіально, вони негативно впливають на зміни в екосистемах, що спричиняє зміни клімату в регіоні. Тому наслідки Каховської катастрофи на собі відчувають і з великою ймовірністю відчують в майбутньому інші держави. Міжнародному співтовариству варто об'єднати зусилля задля забезпечення відшкодування шкоди, завданої довкіллю, та вжити всіх допустимих юридичних заходів, спрямованих на припинення порушення екологічних прав, а також відновлення порушених прав.

Автори дотримуються думки, що питання захисту екологічних прав людини в Україні залишатимуться проблемними на наступні десятиріччя після завершення бойових дій та скасування воєнного стану.

Ключові слова: права людини, воєнний стан, екологічні права людини, безпечне екологічне середовище, Каховське водосховище, екологічна катастрофа.

Korytko L.Ya., Kuchera A.M. Violations of human environmental rights in Ukraine during the period of martial law (example of the Kakhov disaster).

The article is devoted to the analysis of the violation of environmental human rights in Ukraine during the period of martial law from February 24, 2022 (using the example of the blowing up of the Kakhovska HPP (Kakhovska Hydro Power Plant) dam on June 6, 2023). Environmental rights include human rights to a safe ecological environment, that is, the right to a clean environment, fresh air, unpolluted land, good-quality water, high-quality, safe and harmless food products, unpolluted household items. In Ukraine, environmental rights are recognized and enshrined in the 1996 Constitution.

It is noted that once a full-scale invasion begins, environmental hazards increase, and the damage done to Ukraine becomes much more obvious.

It has been investigated that on June 6, 2023, around 02:50, a global environmental disaster occurred in Ukraine - the explosion of the Kakhovska HPP dam. The Kakhov reservoir began to lose water rapidly. Downstream of the Dnieper, settlements began to be flooded, including Kherson. The Kakhov disaster has all the signs of an ecological disaster.

It has been proven that the consequences of the terrorist attack turned out to be worse than predicted. The undermining of the Kakhovska HPP dam caused serious environmental consequences, which have not fully manifested themselves yet. The rights to a safe ecological environment, guaranteed by the Constitution of Ukraine and the Principles of Environmental Protection during Armed Conflicts, developed by the UN International Law Commission in 2022, have been violated.

It has been established that environmental disasters of this scale usually cannot be limited territorially, they negatively affect changes in ecosystems, which causes climate changes in the region. Therefore, the consequences of the Kakhov disaster are felt by themselves and with a high probability will be felt by other states in the future. The international community should join forces to ensure compensation for the damage caused to the environment, and take all permissible legal measures aimed at stopping the violation of environmental rights, as well as restoring the violated rights.

The authors are of the opinion that the protection of environmental human rights in Ukraine will remain problematic for the next decades after the end of hostilities and the abolition of martial law.

Key words: human rights, martial law, human ecological rights, safe ecological environment, Kakhov reservoir, ecological disaster.

Постановка проблеми. Відтоді, як Верховна Рада України зранку 24 лютого 2022 року затвердила указ В. Зеленського про запровадження воєнного стану на всій території України, воєнний стан декілька разів було продовжено. В Україні відбуваються бойові дії. З часу повномасштабного російського вторгнення в Україну національні та міжнародні правозахисні організації і правоохоронні органи зафіксували значну кількість випадків порушень прав людини. Йдеться про вбивства, викрадення, катування, нанесення тілесних ушкоджень, згвалтування, примусове вивезення дорослих і дітей із окупованих територій та інші порушення. Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) задокументувало тисячі порушень прав цивільних громадян, зокрема, права на життя, свободу та особисту недоторканість. Уже через рік після повномасштабного вторгнення Росії в Україну, з-поміж інших, на перший план також виступили екологічні права людини, задекларовані в Конституції. Причиною цього є, зокрема, масштабна екологічна катастрофа – підрив греблі Каховської ГЕС, яка спричинила серйозні гуманітарні та екологічні наслідки. Погіршилася екологічна безпека південного регіону та всієї держави.

У зв'язку з цим важливим вбачається висвітлення екологічних прав, які відносяться до основних прав людини, адже їх дотримання завжди залишатиметься актуальною проблемою людства.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питання дотримання і захисту прав людини, індивідуальних і колективних, стали предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців: Н. Вітрука, Є. Гіди, В. Горшеньова, О. Горової, С. Головатого, Д. Гудими, А. Ковбана, О. Панкевича, Л. Петрової, П. Рабіновича, С. Рабіновича, Р. Тополевського, Г. Шмельової тощо. Загальнотеоретичні дослідження екологічних прав здійснювали такі правознавці, як В. Андрейцев, Г. Анісімова, М. Бринчук, Ю. Вовк, А. Гетьман, В. Гурська, Н. Ільченко, І. Каракаш, Н. Кобецька, С. Кравченко, М. Краснова, Е. Кондур, Л. Коритко, Н. Малишева, Л. Мелех, В. Мунтян, В. Петров, О. Толкаченко, Ю. Шемшученко та інші.

Втім, особливості дотримання і захисту екологічних прав людини в період воєнного стану в Україні, потребують подальшого дослідження.

Метою статті є аналіз порушення екологічних прав людини в Україні в період воєнного стану з 24 лютого 2022 року (на прикладі підриву греблі Каховської ГЕС 6 червня 2023 року).

Для цього необхідно розв'язати наступні завдання:

- визначити екологічні права людини;
- охарактеризувати екологічні проблеми внаслідок підриву греблі Каховської ГЕС;
- проаналізувати правові наслідки для України та інших держав через дану екологічну катастрофу.

Виклад основного матеріалу. В юридичній науці є достатньо визначень поняття прав людини. Права людини – це моральні принципи, що визначають певні стандарти людської поведінки й захищаються національним та міжнародним правом. Вони є невід'ємними, адже це природні свободи і можливості людини в суспільстві. Вважаємо, що права людини – це певні можливості, які дають людині змогу ефективно, комфортно, безпечно організувати своє життя і реалізувати власні потреби.

Екологічні права громадян – це закріплена в законі і гарантована правом сукупність юридичних можливостей та засобів, які дають змогу задовольняти потреби та інтереси громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки [1, с. 39]. До екологічних прав відносять права людини на безпечне екологічне середовище, тобто право на чисте довкілля, свіже повітря, незабруднену землю, доброякісну воду, якісні, безпечні і нешкідливі для здоров'я продукти харчування, незабруднені предмети побуту.

Уперше на національному рівні термін «екологічні права» з'явився з прийняттям 25 червня 1991 року закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» і сьогодні безпосередньо міститься в ст. 9, якою передбачається перелік екологічних прав громадян. Прагнучи розвивати й зміцнювати демократичну й правову державу, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року Конституція України визнала і закріпила екологічні права, уперше вивівши їх у ранг конституційних [2, с. 113]. Згідно Конституції кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена [3, ст. 50].

Після початку повномасштабного вторгнення екологічні небезпеки наростають, а шкода, нанесена Україні, стає набагато очевиднішою. Цьому сприяють в т. ч. перевезення особового складу і техніки, використання заповідних або курортно-рекреаційних зон в якості полігонів, мінування територій. Західні експерти вже називають Україну найбільш замінованою європейською державою, а Чорне море – найбільш замінованим в Європі.

Військове спорядження та транспортні засоби потребують енергії, яка зазвичай надходить з нафти, а викиди CO₂ у численних військових формувань є більшими, ніж у багатьох країнах світу разом узятих. Станом на травень 2022 року Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України зафіксувало 231 екологічний злочин, найімовірніше скоєний Росією [4]. До 2024 року їх кількість, нажаль, зростає.

Частина території України зараз окупована, а після деокупації велика кількість екологічних проблем стануть ще більш відчутними.

6 червня 2023 року, близько 02:50 год, в Україні сталася глобальна екологічна катастрофа – підрив греблі Каховської ГЕС. Каховське водосховище почало стрімко втрачати воду. Нижче за течією Дніпра почалися підтоплення населених пунктів, включно з Херсоном.

Відомо, що екологічна катастрофа – надзвичайно швидка і тому небезпечна деструкційна/незворотня зміна умов навколишнього середовища глобального чи локального масштабу, яка пов'язана з нанесенням величезної шкоди навколишньому середовищу, загибеллю рослин, тварин і людей. Каховська катастрофа має всі ознаки екологічної катастрофи. Підтвердження цьому вбачаємо в наступному.

Внаслідок затоплень у воду потрапили хімікати, збудники інфекційних хвороб з цвинтарів, вбиралень, сміттєзвалищ. Усі ці небезпечні речовини вже опинилися в колодязях та відкритих водоймах на території, підтопленій внаслідок підриву ГЕС. У річку Дніпро потрапило понад 150 тонн машинного мастила. Уже зараз (червень 2023 р. – Л. К., А. К.) місцева влада Одеської області заборонила купання та ловлю риби у місцевих водоймах та Чорному морі [5]. Наявні ознаки серйозного порушення конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Відомо, що на Дніпропетровщині загинуло близько тридцяти тисяч карасів, цей екоцид розслідується прокуратурою.

А на узбережжях Чорного моря став критично помітний мор риби. Масова смерть фауни у водоймах була зафіксована у Роздольному Херсонської області. В Одеській області, окрім всього, на берег виносить мертвих дельфінів. Це все свідчить про великий вміст токсичних речовин у воді та зміну її структури [5].

Вже в червні 2023 року, відразу після підриву греблі Каховської ГЕС, з'явився дуже високий ризик поширення інфекційних хвороб. Адже були затоплені вигрібні ями, скотомогильники, мережі каналізації, зруйновані очисні споруди, що спричинило вимивання небезпечних бактерій, хімікатів тощо. Багато людей мають проблеми з доступом до води, санітарії та гігієнічних послуг.

Одне з найбільших водосховищ Європи висихає після підриву Каховської греблі на півдні України. Супутникові зображення, які проаналізувала BBC Verify, показують, що чотири мережі каналів відокремлені від сховища. За даними ООН порушено постачання питної води для понад 700 000 людей – переважно в окупованих (станом на 22 червня 2023 року – Л. К., А. К.) Росією районах України. За словами експертів, втрата води з каналів буде критичною для виробництва продуктів у регіоні [6].

Уже на кінець червня 2023 року Херсонщина, яка входить у п'ятірку регіонів-лідерів України за площею сільськогосподарських земель, втратила 92 % зрошувальних систем, а це сотні фермерських господарств. Запорізька область втратила 70 % систем, південь Дніпропетровської області та Миколаївщина – до 30 % джерел води та зрошувальних систем (...). Водночас південь України може ефективно працювати лише за наявності зрошувальних систем, а знищена наразі система – найбільша в Україні та Європі [7].

Фахівці Українського гідрометеорологічного інституту ДСНС та вчені НАН України оприлюднили дослідження й космічні знімки, де є докази, що 18 червня Каховське водосховище припинило існування. Вчені роблять висновок про те, що утворення ряду роз'єднаних водойм сумарною площею менше третини водосховища (655,9 км²) станом на 18 червня 2023 року із тенденцією до скорочення площі водної поверхні, унеможливили виконання водойми її функцій [8].

На жаль, наслідки теракту виявилися гіршими, аніж прогнозувалося. Рівень води в Каховському водосховищі впав нижче критичного. І щоб забезпечити людей водою, потрібно реалізувати більш складні і вартісні технічні рішення. Станом на жовтень 2023 року (Л. К., А. К.) на заходи з забезпечення транспортування питної води до чотирьох регіонів, що постраждали від теракту на Каховській ГЕС, уряд України виділив сумарно 980,5 млн грн. [9]. ООН доправила до постраждалих районів продовольство, воду, медичну допомогу, надала грошову допомогу.

Порушено конституційні права на безпечне екологічне середовище: право на чисте довкілля, свіже повітря, незабруднену землю, доброякісну воду, якісні, безпечні і нешкідливі для здоров'я продукти харчування, незабруднені предмети побуту. Каховська катастрофа навіть змінює клімат у південній Україні.

В липні 2023 року в Дніпрі та Дніпро-Бузькому лимані після теракту на дамбі Каховської ГЕС виявили небезпечні речовини, зокрема хром. Крім того, фахівці вважають, що токсичні речовини накопичуються у тканинах мешканців Чорного моря – спочатку – планктонних організмів, молюсків, потім – риби. Знищені унікальні заповідні землі разом з безліччю тварин і птахів, а у Чорне море увірвався токсичний потік – тисячі тонн хімікатів, каналізаційних відходів, загиблих тварин, вирваних з корінням дерев, отруйних мулових відкладень, в яких міститься дуст, тощо. На думку фахівців Українського національного центру екології моря, токсичні речовини тампонується, в тому числі на морському дні, але обов'язково проявлять себе за певних умов [10]. Зокрема зникнення Каховського водосховища матиме значний негативний вплив на екосистему Херсонщини, призведе до опустелювання півдня України. Збитки для екології (станом на вересень 2023 року – Л. Я., А. К.) складають близько \$1,5 млрд [11]. Зрозуміло, що це не остаточна цифра, розрахунки проводяться й надалі. А для Запорізької області небезпеку складають ще й пилові бурі, які там зазвичай відбуваються у зимовий період.

Вищевказане свідчить про те, що Україні, поряд з воєнними злочинами, завдано непоправної екологічної шкоди, яка повинна бути відшкодована країною-агресором. Для цього мають бути задіяні всі можливі юридичні засоби. СБУ відкрила кримінальну справу через підриу Каховської ГЕС. Правова система включає як національні, так і міжнародні форми та способи захисту прав людини під час військових дій, кожен з яких може бути використано особами, які зазнали про-

типравних дій і права яких було порушено. Найбільш ефективною залишається судова форма захисту екологічних прав людини в Україні.

Чотири договори Женевських конвенцій (міжнародні багатосторонні угоди в галузі законів і звичаїв війни, спрямовані на захист жертв збройних конфліктів. Підписані 12 серпня 1949 на Дипломатичній конференції ООН, що відбулася в Женеві з 21 квітня по 12 серпня 1949. Набрали чинності 21 жовтня 1950 року [12]), які повинні регулювати поведінку під час збройного конфлікту, прямо не згадують навколишнє середовище. Однак після війни у В'єтнамі в законі відбулися дві важливі зміни. Перша забороняє насильницьке використання методів модифікації навколишнього середовища, які мають «широко поширені, довготривалі або серйозні наслідки». Друга блокує «методи або засоби ведення війни, які мають на меті або, як очікується, завдадуть широкого, довгострокового та серйозного збитку природному середовищу». Проблема полягає в тому, що навіть якщо дії під час війни завдають шкоди навколишньому середовищу, їх важко вважати порушенням положень, оскільки такі стандарти ведення воєнних дій [4]. Але підлив греблі Каховської ГЕС – це цілеспрямований акт, що спричинив припинення існування Каховського водосховища, що, своєю чергою, призводить до проблем з водопостачання населених пунктів, у забезпеченні санітарно-гігієнічних потреб населення, у роботі зрошувальних систем. А також до проблем з вирощуванням овочів у відкритому ґрунті, відповідно, з забезпеченням якісними, натуральними, свіжими продуктами харчування.

Екологічні катастрофи такого масштабу зазвичай не можуть бути обмежені територіально, вони негативно впливають на зміни в екосистемах, що спричиняє зміни клімату в регіоні.

Тому негативні наслідки Каховської катастрофи на собі відчувають і, з великою ймовірністю, відчують в майбутньому інші держави. Міжнародному співтовариству варто об'єднати зусилля задля забезпечення відшкодування шкоди, завданої довкіллю. Та вжити всіх допустимих юридичних заходів, спрямованих на припинення порушення екологічних прав, а також відновлення порушених прав.

З врахуванням військових викликів сучасності Комісією міжнародного права ООН на 73 сесії в 2022 році прийнято та подано на розгляд Генеральної асамблеї ООН Проект принципів захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів – Draft principles on protection of the environment in relation to armed conflicts [13]. Всі принципи є необхідними і значущими. Серед них важливими вважаємо такі:

- принцип 19 General environmental obligations of an Occupying Power – Загальні екологічні зобов'язання держави-окупанта: держава, що окупує має приймати належні заходи щодо запобігання значної шкоди довкіллю окупованих територій, включаючи шкоду здоров'ю та добробуту осіб на окупованій території;
- принцип 20 Sustainable use of natural resources – Раціональне використання природних ресурсів: держава, що окупує має керувати природними ресурсами окупованих територій в інтересах населення та забезпечувати їх стале використання, а також застосовувати належні заходи для запобігання значного негативного впливу на довкілля, який здатний завдавати шкоди здоров'ю та добробуту населення;
- принцип 26 Remnants of war – Наслідки війни: після завершення збройного конфлікту сторони прагнуть до знешкодження токсичних або небезпечних наслідків війни, що породжують ризики нанесення шкоди навколишньому середовищу.

Висновки. Конституцією України гарантовано екологічні права, до яких відносять права людини на безпечне екологічне середовище: право на чисте довкілля, свіже повітря, незабруднену землю, доброякісну воду, якісні, безпечні і нешкідливі для здоров'я продукти харчування, незабруднені предмети побуту. Підлив греблі Каховської ГЕС спричинив серйозні екологічні наслідки, які до кінця ще не проявилися повною мірою. Дана катастрофа має всі ознаки екологічної катастрофи. Знищені унікальні заповідні землі, представники флори і фауни, у Чорне море потрапило багато токсичних речовин, які обов'язково проявлять себе в майбутньому за певних умов, виникли серйозні проблеми з водопостачанням населених пунктів та забезпеченні санітарно-гігієнічних потреб населення. Порушено права на якісні продукти харчування внаслідок неможливості вирощування овочів у відкритому ґрунті.

Це дає підстави стверджувати, що питання захисту екологічних прав людини в Україні залишатимуться проблемними на наступні десятиріччя після завершення бойових дій та скасування воєнного стану. Відшкодування екологічної шкоди (разом з іншими виплатами за знищені та зруйновані будівлі, пошкоджені матеріальні цінності тощо) країною-агресором повинно стати темою

у всіх переговорних процесах як двосторонніх, так і за участі міжнародних посередників. Станом на зараз комісією міжнародного права ООН прийнято та подано на розгляд Генеральної асамблеї ООН Проект принципів захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Наявність такого міжнародно-правового акта, безперечно, сприятиме вдосконаленню та зміцненню механізму відновлення (наскільки це фізично можливо буде тепер і в повоєнний час) порушених екологічних прав людини в Україні та відшкодування нанесеної шкоди.

Перспективними напрямками майбутніх досліджень вважаємо подальший аналіз впливу Каховської катастрофи на порушення основних прав людини, в першу чергу права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник. – Друге видання / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 720 с.
2. Коритко Л.Я., Мелех Л.В. Розвиток інституту екологічних прав громадян. *Феномен національної держави права: український та світовий досвід і перспективи*: матеріали Дванадцятої всеукраїнської наукової конференції (Львів, 4 грудня 2020 р.). / Наукові конференції. – Вип. 12 / Терлюк І.Я. (укладач) // ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 109–114.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254 к/96 ВР. Дата оновлення 01.01.2020. № 27-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 17 січня 2024 року).
4. Джованна Фаріа. Випалена земля і забруднена вода: катастрофічні екологічні наслідки війни Росії проти України. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/ekolohichna-katastrofa-cherez-viynu-rosiyi/31921705.html> (дата звернення 22 червня 2023 року)
5. Мерхель Юлія. Найближчими днями в Україні триватиме найнебезпечніша частина екоциду. Електронний ресурс. Режим доступу: https://24tv.ua/ukrayini-trivatime-naunebezpechnisha-chastina-ekotsidu-pislya_n2338458 (дата звернення 23 червня 2023 року).
6. Ерван Ріво, Марк Пойнтінг, Роб Інгланд. Канали пересихають. Супутникові знімки показують шкоду від підриву Каховської ГЕС. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-65978446> (дата звернення 22 червня 2023 року).
7. Козова Л. Наслідки підриву Каховської дамби: скільки грошей потрібно на часткове відновлення сільгоспземель. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.unian.ua/economics/agro/naslidki-pidrivu-ges-skilki-groshey-potribno-na-chastkove-vidnovlennya-silgospzemel-12292380.html> (дата звернення 22 червня 2023 року).
8. Каховське водосховище, друге за площею в Україні, фактично перестало існувати 18 червня, – НАН України. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/84540/> (дата звернення 22 червня 2023 року).
9. Павлиш Олексій. Кабмін виділив ще 135 мільйонів на питну воду для постраждалих від підриву Каховської ГЕС регіонів. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.eravda.com.ua/news/2023/09/12/704236/> (дата звернення 17 січня 2024 року).
10. Козова Л. Теракт на дамбі Каховської ГЕС: у водоймах виявили хром. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.unian.ua/health/terakt-na-dambi-кахovskoj-ges-u-vodoymah-viyavili-hrom-novini-odesi-12328998.html> (дата звернення 21 липня 2023 року).
11. Зникнення Каховського водосховища: у Міноборони заявили про негативний вплив на екосистему Херсонщини. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://espresso.tv/zniknennya-kakhovskogo-vodoskhovishcha-u-minoboroni-zayavili-pro-negativniy-vpliv-na-ekosistemu-khersonshchini> (дата звернення 5 вересня 2023 року).
12. Женевські конвенції про захист жертв війни. Електронний ресурс. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%BF%D1%80%D0%BE_%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82_%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B2_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8 (дата звернення 22 червня 2023 року).

13. Draft principles on protection of the environment in relation to armed conflicts. Електронний ресурс. Режим доступу: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/8_7_2022.pdf (дата звернення 21 грудня 2023 року).